

TAKÁCS LÁSZLÓ
**NÉGY ÁLLOMÁS
JÓZSEF ATILA
ÉLETÚTJÁN**

1951
1952

1951 T

TAKÁCS LÁSZLÓ
NÉGY ÁLLOMÁS
JÓZSEF ATTILA ÉLETÚTJÁN

A Békés Megyei Múzeumok Közleményei 15.
Publications of Békés County Museums
Mitteilungen der Museen des Komitates Békés
Публикации Музеев Области Бекеш

Sorozatszerkesztő:
SZABÓ FERENC

TAKÁCS LÁSZLÓ

NÉGY ÁLLOMÁS
JÓZSEF ATTILA
ÉLETÚTJÁN

(GYULA-ÖCSÖD-MEZŐHEGYES-BATTONYA)

BATTONYA-BÉKÉSCSABA-MEZŐHEGYES
1990

Lektorálta: Elek László

Szerkesztette: Szabó Ferenc

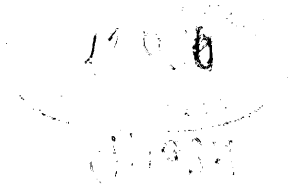
*A mellékletben közölt fényképfelvételeket és reprodukciókat készítették:
Nagy Imre, Mihalik József, Oroján István, Judit Fabula, Krajcsovics Béláné,
Tóth Ferenc, Jároli József, Takács László*

*A francia nyelvű rezümét fordította: ifj. Takács László
A német nyelvű rezümét fordította: Judit Fabula*

A Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága, a Battonyai Városi Tanács és
a Mezőhegyesi Városi Tanács közös kiadványa

ISSN 0139 0090

ISBN 963 7219 11 0

Felelős kiadó: Szabó Ferenc megyei múzeumigazgató
90. 10004 Petőfi Nyomda, Kecskemét
Felelős vezető: Birkás Béla vezérigazgató

BEVEZETÉS

Ennek a kiadványnak a címe és témája némi magyarázatra szorul. Eredetileg „József Attila Békés megyében” címet adtam neki. Később szerkesztőmmel együtt felismertük, hogy nem lesz pontos ez a cím. Azok a fontosabb települések, amelyek a gyermek, majd diák József Attila *állomásai* voltak, eredetileg nem, vagy már nem tartoznak-tartoztak Békés megyéhez. Az ötéves József Attila az Országos Gyermekvédő Liga gondozásába került, s előbb *Gyulára*, majd 1910. március 21-én *Öcsödre* került Etel nővérével együtt Gombai Ferenc parasztgazda házához lelencként. Két évig tartózkodtak Öcsődön. Az 1911/12-es tanévet az öcsödi úgynevezett *váncsodi* elemi iskolában kezdte meg József Attila. Két évet töltöttek Öcsődön Etel nővérével együtt, s 1912. június 19-én került újra vissza Budapestre édesanyjához. Az elemi iskola második osztályát már a budapesti Ipar utcai népiskolában végezte, majd a Mester utca 67. szám alatti iskolában folytatta. Az *Öcsődön* eltöltött két esztendő mégis mély nyomokat hagyott lelkében, ez később írott költeményeiben, prózai írásaiban egyaránt kimutatható. A ma Szolnok (legújában ismét Jász-Nagykun-Szolnok) megyéhez tartozó Öcsöd az akkori Békés megye legészakibb csücskében helyezkedett el.

Édesanyjának 1919 karácsonyán bekövetkezett halála után családi körülményei úgy alakultak, hogy József Attila nagykorúságáig Jolán nővérének férje, Makai Ödön lett a gyámja. Makai Ödön 1920-ban beíratta a Makói Csanád Vezér Főgimnáziumba, s helyet szerzett számára a Dél-magyarországi Közművelődési Egylet (DMKE) makói internátusában.

Az 1920/21-es tanévet itt végezte. A nyári szünidő egy részét *Mezőhegyesen* töltötte, ahol házitanítóskodás fejében szállást és ellátást kapott a Mezőhegyeshez közeli *külső 47-es majorban*. 1923-ban kilépett a makói gimnáziumból, de két kedves tanárának, Galamb Ödönnek és Tettamanti Bélának a tanácsára elhatározta, hogy a gimnázium VII. és VIII. osztálya anyagából összevont vizsgát tesz. Több adat azt mutatja, hogy *görögkeleti hit- és vallástanból 1922-ben és 1923-ban Battonyán tett osztályozó vizsgát*.

Mezőhegyes és Battonya ma Békés megyéhez tartozik, 1950-ig azonban az akkori Csanád vármegyéhez tartozott. Ha teljesen hiteles címet kellett volna adnunk kiadványunknak, meglehetősen körülményes, és nem bizonyos, hogy mindenben helytálló cím fogalmazódott volna meg. Talán ezek közül választ-

hattunk volna: „József Attila Békés-Csanád-Szolnok megyében”, vagy „József Attila az egykori Békés, ma Szolnok, az egykori Csanád, ma Békés megyében”. Azon túl, hogy mindkét cím nagyon körülményes lenne, tartalmilag sem nevezhetnénk helytállóknak. Ugyanis az első variáció esetében el kell ismer-nünk, hogy Békés-Szolnok-Csanád megye tulajdonképpen sohasem létezett. Ha viszont azt a címet adtuk volna tanulmányunknak, hogy „József Attila az egykori Csanád megyében”, ez a cím is félreérthető lett volna. Ebben az esetben azt is fel kellett volna vállalnom, hogy az 1950-ig létező Csanád megye *egészét*, benne a megyeszékhely Makót, valamint a közeli Kiszombort is feldolgozzam, nem is beszélve azokról a kisebb településekről, ahol diákkorában megfordulhatott József Attila. Ezek a momentumok jórészt ismertek már az irodalomtörténet jóvoltából, az ismeretlenek meg rendkívül alapos kutatást igényelnének.

József Attilának viszonylag nagyon rövid életkor adatott meg. 1937-ben, 32 éves korában halt meg. Igaz, hogy Petőfi még kevesebb időt élt, mégis életének szinte minden perce megkülönböztetett figyelmet érdemel. Talán nem vagyok túlzottan elfogult, hogy József Attila rövid életére is vonatkozik ez a megállapítás. József Attila rövid életútja során „felnagyítódnak” az életút állomásai. Öcsödön a kisgyermek két teljes évet töltött el, Gyulán csak három napot, Battonyán két alkalommal is csak néhány napot, Mezőhegyesen esetleg néhány hetet. De megítélésünk szerint *életútjának négy állomása voltak ezek, s talán a kiadvány címe így a leghelyesebb*. Annál is inkább, mert az alcímben feltüntettük ezeket az „állomásokat”: *Gyula–Öcsöd–Mezőhegyes–Battonya*.

Feldolgozásunk azt igyekszik bizonyítani, hogy a fiatal költő *mezőhegyesi és battonyai élményei, az ekkor írott költemények meghatározóak lehetnek életének alakulásában, későbbi költészetében*. Vagy szerényebben fogalmazva: több figyelmet érdemelnek, mint amennyit jelenleg kapnak. Nem utolsósorban az említett településeken élményszerűbbé tehetik mind az általános iskolai, mind a középiskolai irodalomoktatást, s meggyőződésünk, hogy erről a lehetőségről kár lenne lemondanunk. A kiadványnak nem titkolt szándéka, hogy ehhez hozzá szeretne a maga módszereivel járulni. Hosszú évekig tanítottam a középiskolában József Attilát, és soha nem voltam sem a tankönyvekkel, sem saját módszereimmel elégedett.

József Attila életének utolsó évében, 1937. februárjában aIIasért folyamodott a Magyar Papíripari Részvénytársasághoz. Tisztviselőként akart elhelyezkedni, s a folyamodvány mellékleteként írta meg önéletrajzának vázlatát, amelyet a Szép Szó című folyóirat halála után *Curriculum vitae* címmel jelentette meg. Az ebben az életrajzi vázlatban leírtakat témakörünk szempontjából alapvetően fontos és hiteles forrásnak tekintjük.

A feldolgozás megkísérli József Attila emlékének „Békés megyei” áttekintését. Ezért tartottam szükségesnek mindazokat személyesen felkeresni, akiktől 1989-ben még adatokat remélhettem. Ezek a találkozások számomra óriási élményt jelentettek. Adatközlőimet a kiadvány függelékében mutatom be az olvasóknak.

Arra is kísérletet tettem, hogy József Attila életútjának további adatairól Békés megyéhez kapcsolódó mozzanatokot gyűjtsék össze. Nagyon szerény adatok birtokába jutottam csupán. Elsősorban Kner Imre és Balázs Béla levélváltására bukkantam, valamint a Békés Megyei Közlöny 1934. november 21-ei számában egy közleményre, amely a „Medvetánc” címmel megjelenő kötet előfizetésére hívja fel olvasói figyelmét.

Néhány javaslatot szerettem volna adni József Attila tanításának korszerű feldolgozására is. Elsősorban az úgynevezett poliesztétikai nevelés területeit tartanám fontosnak és követendőnek. Jó lehetőséget kínál erre a *József Attila, Bartók Béla és Derkovits Gyula* művészetében fellelhető rokonvonalak számbavétele, ezeket az 1960-as években magam is kipróbáltam. Elsősorban terjedelmi okok miatt ezekre mégsem térhettem ki részletesen.

Maga a téma már az 1960-as években foglalkoztatott. Annak idején ezzel kapcsolatos kisebb írásaim jelentek meg a Magyartanításban, a Köznevelésben, a Békési Életben. József Attila halálának ötvenedik évfordulóján, 1987-ben jutottam arra az elhatározásra, hogy ezeket az írásokat még egyszer átgondolom, összegzem, kiegészítem és egy kis tanulmányban összefoglalom. Nyugdíjasként is pedagógusnak érzem magam. Lehetséges, hogy ez a körülmény bizonyos tekintetben foglalkozási ártalom. Mindezt előjáróban azért tartom szükségesnek elmondani, hogy tisztázódjék becsületesnek vélt szándékom korlátozottsága is. *Nem szolgálhatok ugyanis szorosabb értelemben vett irodalomtörténeti felfedezésekkel feldolgozásomban.* Ezek sokkal alaposabb elmélyedést és kutatómunkát kívántak volna meg részemről. Néhány tekintetben szeretném csupán pontosítani azt a képet, amely József Attiláról rendelkezésünkre áll. Talán érdemes. Ez is hozzájárulhat ahhoz, hogy József Attilát „nem középiskolás fokon”, hanem egyáltalán tanítani tudjuk.

Életének 32 éve az irodalomtörténet jóvoltából ismert és kellő részletességgel feldolgozott.¹ A *Curriculum vitae* címen közreadott önéletrajzi írását a Szép Szó című folyóirat jelentette meg.² Ebből pusztán feldolgozásunk fejezetcímeként adott néhány részletet ragadunk ki:

„1905-ben születtem Budapesten, *görögkeleti vallású vagyok.* Apám – néhai József Áron – három esztendőskoromban kivándorolt, engem pedig az *Országos Gyermekvédő Liga Öcsödre adott nevelőszülőkhöz.* Itt éltem hét éves koromig, már akkor dolgoztam, mint általában a falusi szegénygyerekek – disznópásztorkodtam . . . Öcsödön nevelőszüleim Pistának hívtak. A szomszédokkal való tanácskozás után a fülem hallatára megállapították, hogy Attila név nincsen. Ez nagyon megdöbbenett, úgy éreztem, hogy a létezésemet vonták kétségbe . . . 1919. karácsonyán meghalt anyám. Gyámommá az árvaszék sógoromat, Makai Ödön doktort nevezte ki . . . Gyámom és Gieswein Sándor dr. Nyergesújfalura küldtek kispapnak a szaléziánusokhoz. Itt csak két hetet töltöttem, *hiszen görögkeleti vagyok* és nem katolikus. Innen Makóra kerültem a Demke internátusba, ahol rövidesen ingyenes helyet kaptam. *Nyáron lakásért és ellátásért tanítottam Mezőhegyesen . . .* A VI. osztály elvégzése után otthagytam a gimnáziumot, meg az internátust, mert elhagyatottságom-

ban nagyon tétlennel éreztem magam . . . Két kedves tanárom kérésére mégis elhatároztam, hogy érettségizem. *A VII. és a VIII. osztályból összevont vizsgát tettem, így egy évvel előbb végeztem mint a volt osztálytársaim . . . Érettségi bizonyítványom már jobb a nyolcadikosnál. Ekkor már egy versemért Istenkáromlás miatt pörbefogtak. A Kúria fölmentett.*” (Az önéletrajz további idézésétől annak közismert volta miatt eltekintünk. A kiemelések a tanulmány szerzőjétől származnak.)

I.

„AZ ORSZÁGOS GYERMEKVÉDŐ LIGA ÖCSÖDRE ADOTT NEVELŐSZÜLŐKHÖZ”

Öcsödről így ír még önéletrajzában: „Az Attila királyról szóló mesék fölfedezése azt hiszem döntően hatott ettől kezdve minden törekvésemre, végső soron talán ez az élmény vezetett el az irodalomhoz, ez az élmény tett gondolkodóvá, olyan emberré, aki meghallgatja mások véleményét, de magában fölülvizsgálja, azzá, aki hallgat a Pista névre, míg be nem igazolódik az, amit ő maga gondol, hogy Attilának hívják.”

Egy évvel halála előtt, 1936-ban a Japán kávéházban teleírt egy százhetven oldalas vaskos füzetet. A füzet első oldalára ezt írta: „*Szabad ötletek jegyzése, két ülésben.*” Ebben a döbbenetes erejű írásban is előkerülnek az Öcsödön eltöltött kisgyermekkorai emlékek:

„És megalázó volt a menhelyi szalmakalap is, már messziről hirdette, hogy menhelyi, a kabát is. A kalapot kicsipkéztem, nagyon megverték, én nem tudtam mást hazudni, mint hogy nem én csipkéztem ki. Másodszor is kicsipkéztem a szélét, ismét nagyon megverték. Pedig én így akartam otthon lenni, – miért vagyok én menhelyi gyerek? . . . Öcsödön rossz volt. Kellott volna két kis ló, kis eke, kis ház, kis kutya, kis csikó, kis kasza, kis búza, minden arányosan hozzám, mint ahogy minden arányos volt a nevelőapámhoz. Vajon arányos-e most hozzám minden, ami van?”³

1935. november 21-én írott *Levegőt!* című költeményében is előbukkanak az öcsödi gyermekkorai emlékek. Kiábrándultan írja a költő, hogy már gyermekkorában sem ilyennek képzelte el a „Rendet”. Nem tudta, hogy miért kellett elviselnie a megalázó veréseket, hiszen „ugrott volna egy jó szóra nyomban”, s tudta, hogy messze anyja, rokonai léteznek, a nevelőszülők idegenek az ő számára.

Hogyan került a kisgyermek József Attila Öcsödre fiatalabb nővérének, József Etelnek társaságában? Erről nem utolsósorban a ma élő leghitelesebb tanú, *Dr. Makai Ödönné József Etelka* emlékeiből a következőket tudjuk:

Az Országos Gyermekvédő Ligának több helyen voltak vidéki elosztó központjai. Gyulán is működött egy ilyen. Miután a Mama élet- és munkakörülményei 1910-ben olyan mértékben megromlottak, hogy a három gyermek ellátása, etetése, gondozása szinte megoldhatatlan feladatok elé állította, ismerősei tanácsára engedett a rábeszélésnek, s a két kisebb testvért, az ötéves Attilát és a hétéves Etelt átmenetileg a Liga gondozására bízta. Ebben a

döntésben közrejátszhatott kiteljesülő betegsége is. *Így kerültek a József-gyerekek Gyulára.* A gyulai elosztó menhelyben mindössze három napot tartózkodtak. Makai Ödönné József Etelka nyolcvan év távolából is elevenen emlékezett erre a három napra. A gyulai menhelyben mind a három napon gyakoriak voltak a látogatók, azok a „nevelőszülők”, akik kisebb-nagyobb időre menhelyi gyerekeket néztek ki maguknak. A kislányok gyorsabban „elkeltek”, kellettek az apró házi munkákhoz. József Attila azonban még nagyon kisfiú volt. A Mama ragaszkodott ahhoz, hogy *csak együtt* hajlandó gondozásba adni a két kisgyereket. *Etel és Attila is ezt akarta, így nagyobb biztonságérzettel rendelkeztek.* A két testvér nagyon összetartott, őszintén szerették egymást. Ennek az is magyarázata lehetett, hogy Jolán nővérük jóval idősebb volt náluk, a Mama 1919-ben bekövetkezett halála után is inkább édesanyjukat pótolta, valóban „nevelőszülő” volt – Dr. Makai Ödön feleségéként. De a három József-gyermek között mindig igen nagy, bár sohasem látványos volt a családi összetartozás érzése. *Etel* azonnal elvitték volna Gyuláról más nevelőszülők is, ő azonban ragaszkodott ahhoz, hogy *csak Attilával együtt* hajlandó elmenni.

Gyulára vonattal érkeztek. Onnan az állomásról a Gyermekvédő Liga gyulai gyűjtőmenhelyére kerültek, az anyakönyvi bejegyzés szerint 1910. március 18-án. Három nap múlva, 1910. március 21-én adta ki a gyulai Gyermekmenhely őket *Gombai Ferencnének öcsödi elhelyezésre.* Itt jegyeznénk meg, hogy ez a rövid, háromnapos gyulai tartózkodás is tisztázásra szorult. Ugyanis a gyulai helytörténészek egy része azt állította, hogy József Attila és József Etelka ezt a három napot nem a menhely épületében, hanem az akkor már létező gyulai kórház gyermekosztályán töltötték el. A kérdés eldöntésére magammal vittem mindkét épület fényképét Budapestre *Dr. Makai Ödönné József Etelnek,* és ő a leghatározottabban kijelentette, hogy felismerte a Gyermekmenhely épületét, viszont egyáltalán nem emlékezik a gyermekkórház épületére. Határozottan állítja, hogy ott még vizsgálaton sem voltak, hiszen erre nem is volt szükség, *mert „éhesen, de teljesen egészségesen érkezünk meg Gyulára.”* Tehát ma József Attila szobra teljes joggal őrzi ott tartózkodásának három napos emlékét.

1910. március 21-én Gyuláról vonattal utaztak Szarvasig, ott az állomáson parasztszékér várta őket, amely Öcsödre szállította József Etelt és József Attilát. Adatközlőnk véleménye szerint valóban Gombai Ferenc első hallás után „átkeresztelte” a túl „úrinak hangzó” Attila nevet Pistára, s ez a kisgyermeknek láthatóan nagyon rosszul esett. Nem hiába maradt meg ez az élménye élete végéig, s szükségesnek vélte elmondani életrajzi vázlatában is. Dr. Makainé József Etel azonnal még *két kedves gyermekkori élményét* mondotta el nekem:

„Anyakönyvileg engem is *Etelnek és nem Etelkának* jegyezték be. Az utóbbi néven csak becéztek gyermekkoromban. Az eredeti Etel név a Mama kérése volt. Nem tudnám ma már megmondani, hogy tudatos volt-e ez a régies névválasztás. Hiszen az Etel épp úgy volt parasztos is, mint régies. Mindenestre Attila gyakran hívott engem gyermekkorában „Etelének”. Ez hasonlí-

tott is egy kicsit az Attila névre. Arra is emlékszem, hogy egymás között mindig valódi, eredeti nevünkön szólítottuk egymást – Attilának, Etelnek. És emlékszem egy apró öcsödi közös élményünkre is. Röviddel odaérkezésünk után valamilyen csirkevész ütött ki Öcsödön. Gombaiéknak szinte valamennyi kiscsirkeje elpusztult. Azt a feladatot kaptuk, hogy ássuk el ezeket a kis tetemeteket. Én akkor már tudtam olvasni, és valóban olvastam Attilának az elemista könyvünkéből Attila hun királyról szóló történeteket. Igen nagy figyelemmel hallgatta azokat. Amikor ő is megtanult olvasni, újra és újra elolvasta őket. Különösen megnyerte a tetszését az Attila király eltemetéséről írott kis történet, tudniillik az, hogy halála után hármas koporsóban temették el őt. Valószínűleg ez volt a magyarázata annak, hogy a kiscsirkekkel mi is „temetést játszottunk”. Papirdobozokba gyűjtöttük össze a puha kis tetemeteket, és úgy ástuk el őket a kertben. Közben arról beszélgettünk, hogy ezeket a kis szerencsétlen állatkákat is hármas koporsóba illene eltemetni, mint annak idején Attila királyt. Öcsödről való hazakerülésünk után is Budapesten a Mamának gyakran emlegettük ezt a közös gyermekkori élményünket.”

A továbbiakban József Etel elmondta, hogy Attila nagyon szerette a kis állatokat. Volt egy kedvenc kis kutyája is. Nem valami fajtisza egyed, mégcsak nem is puli, afféle hűséges korcskutya. Ez az iskolába is mindig elkísérte József Attilát, a tanítás végeztével megvárta az iskola előtt. Együtt őrizték a kismalacokat. Egy alkalommal azonban mindketten elaludtak őrzés közben. Az eleven kismalacok a falu széléről egészen a templomkertig elkóboroltak. Amikor Attila felébredt, kétségbeesetten keresésükre indult. Nővére is segített neki ebben, s végül a hancúrozó kismalacokat megtalálták és visszaterelték Gombaiék házába. A nevelőszülők észre sem vették ezt az affért. Amikor két év után örömmel hazatértek Budapestre, Attila a legőszintebben kedves kis kutyájától búcsúzott el Öcsödön. Ezek az apró kis történetek alátámasztják mindazt, amit a felnőtt József Attila a már idézett „Szabad ötletek jegyzéke, két ülésben” című írásában 1936-ban papírra vetett.⁴

Az Öcsödön eltöltött két esztendőről életrajzának íróitól, az irodalomtörténészekről a következőket tudjuk:

József Attila a 3237. számon bejegyzett menhelyi gyermek volt. 1910. március 18-án került a gyulai Gyermekvédő Intézet anyakönyvébe bejegyzésre, s három nappal később Etel nővérel együtt került Öcsödre *Gombai Ferenc „módos gazda” család*hoz. A nevelőszülők már meglehetősen idősek voltak, gyermekeik elkerültek a családi háztól. Etelt a házi munkában foglalkoztatták, Attilának pedig az életkorához nem illő, sokszor nagy testű háziállatokra kellett vigyáznia. Ennek fejében teljes ellátásban részesültek, igaz, hogy a nevelőszülők némi anyagi juttatást is kaptak a két József-gyerek fogadásáért. Az öcsödi telepen nem ők voltak csak „menhelyiek”, összesen 70 gondozott gyermek volt. Öcsödön a lakosság száma az 1910-es népszámlálás szerint 8044 volt. 1875 lakást tartott nyilván a népszámlálás 1910-ben, ezeknek a lakásoknak az egyike volt Gombaiék háza, az Arany János utca 5. számú házban laktak. Kis fehérre meszelt ház volt ez, vaksi ablaka a rétre és a mögötte húzódo

szántóföldre nézett. Tulajdonképpen nem is utca volt ez, hanem sor a község keleti részén. Szűk kis udvara volt a háznak, közvetlenül a kerítés mellett félig beomlott kút. A pitvarból a földes szobába lehetett jutni, a falon nagyméretű olajnyomat volt látható az aradi 13 kivégzett vértanú képével. A ház végéhez ragasztva nagyobbfajta ólnak beillő istálló volt. Valamikor állítólag három ló is elfért benne, amikor József Attila kisbéresként a házhoz került, már csak egy lova volt a Gombai családnak. Dr. Makai Ödönné József Etel véleménye szerint ezt az egy lovat se sokat járaták, a kisgyermek József Attila joggal félt tőle, mert ha azzal bízták meg, hogy vezesse ki az istállóból, rendkívül szilajon hancúrozott a kis ház udvarán. Egy alkalommal nagyon meg is ijedt tőle József Attila, ennek verés is lett a következménye. Maga a kis ház semmiben sem különbözött a többi falusi házikótól. 1950. április 10-én egy emléktáblát helyeztek el rá, azóta a rossz állagú házat lebontották, az emléktábla is más helyre került.

Az iskoláskorú menhelyi gyerekek a falu elemi iskolájába jártak nem kellő rendszerességgel. A mindenkori munkák elsődlegessége határozta meg az iskolabajarást, erről hatóságilag a Gyermekvédő Intézet, illetőleg annak felügyeleti hálózata alig-alig gondoskodott. Sajnos, nem kerültek elő azok a remélt helyzettanulmányok, ellenőrzési feljegyzések, melyekből többet megtudhattunk volna a menhelyi gyermekek helyzetéről Öcsödön. Mégis tudjuk, hogy az *elemi iskolai tanulmányait megkezdő* József Attila az úgynevezett *váncsodi iskolába* járt, az emlékezők véleménye szerint nem kifejezetten jó, de feltétlenül érdeklődő tanuló volt. A költő későbbi visszaemlékezéseiben maga is beszámolt arról, hogy az év végi vizsgák Öcsödön nyilvánosak voltak. A településnek 1500 ülőhelyes temploma volt, hangosan kellett olvasási készségükről tanúbizonyságot tenni a kisdíjakoknak a templomban megtartott vizsgákon, s akiket észrevettek, vagy megkedveltek a hívő-hallgatók, cukorral kedveskedtek nekik a rokonok, hozzátartozók. A menhelyi gyermekek csak nagyon elvétve részesültek ilyen „kitüntetésben”, s József Attila képességeit sem respektálta túlzottan a hallgatók közössége. Ez az észrevétlenség nagyon bántotta akkor a kisgyermek József Attilát.⁴

Az Öcsödön eltöltött két esztendőről a költő nővérei részletesen írtak visszaemlékezéseikben. *József Jolán* művében ezek az évek erőteljesen dramatizálva jelennek meg. Különösen a Mama 1911. nyarán történt öcsödi látogatása tekintetében van döntő különbség *József Jolán és József Etel emlékei* között. József Jolán véleménye szerint ez a látogatás valósággal „sokkolta” a gyermek József Attilát. Előbb fel sem ismerte édesanyját, később azonban sírógörcsöt kapott, s egy pillanatra sem akart elmozdulni mellőle. Sőt, az Attilára egyébként ekkor még nem jellemző agresszivitást is feltételezi a költő idősebb nővére könyvében, és azt is kifejti, hogy Gombainé konoksággal vádolta meg a gyermek József Attilát. Szabolcsi Miklós kitűnő irodalomtörténészünk is kifejti József Attila pályakezdéséről írott monográfiájában, hogy ma már nehéz eldönteni, a két nővér közül valójában kinek van igaza. Hiszen József Jolán a Mama emlékeire hivatkozva írta meg visszaemlékezését, József Etel pedig 18

évvel később, mint amikor azt József Jolán papírra vetette. Ebben a kérdésben úgy vélem azonban *a hitelesebb tanú mégis József Etel volt*, ezt szóbeli visszaemlékezése is megerősítette bennem. József Etel a József Attila Emlékkönyvben kevésbé hatásosan, de az élmény személyes átélésével így emlékezett édesanyjuk 1911. nyarán történt öcsödi látogatására:

„Egy nap meglátogatott bennünket. Nagyon vártuk, mert a falusi gyerekek folyton csúfolódtak, hogy lelencek vagyunk, s mi mindig azt feleltük: Szép mamám volt. Kiutaltak ugyan menhelyi cipőt és ruhát, de nem hordtuk. Ha hó volt, mezítláb mentünk iskolába. Én éppen egy Sári néni nevű öregasszonnyal beszélgettem, panaszkodtam . . . Elmondtam, hogy még másfél évig kell itt lenni. Vasárnap délután volt, nyári hőség, Attila egy kis szütyőn ült, én meg egy ecetfán voltam. Egyszer elmegy fejkötőben a kerítés mellett egy szép néni, benéz és megcsodál. Én berohantam: Itt a Mama. Attila felnézett, a mama odarohant hozzá, csókolgatta, felnyalábolta. Körülnyűszögtük, rajongtunk érte: Mama, mama! Mindenfélét hozott nekünk, kávé, játékot . . . Mama elment, de megígérte, hogy nemsokára elvisz bennünket, mihelyt az iskolaévet befejezzük.”⁵

Ezt az ígéretét József Áronné Pöcze Borbála be is váltotta.

Nehezebb azt eldönteni, hogy *verték-e Öcsödön Gombaiék a lelenc József-gyermekeket?* Hiszen ezt a tényt maga a költő is gyermekkori meg nem érdemelt, megalázó sérelmei között többször felemlíti, és nincs okunk kételkedni őszinteségében. Egyetlen esetet a költő mindkét testvére felemlít a visszaemlékezésében, Dr. Makai Ödönné József Etel szóban is elmondta nekem 1989-ben. Az idős, érdesnek tűnő *Gombai Ferenc egy alkalommal valóban elnászpárolta a gyermek József Attilát*. Erre azért került sor, mert a kisgyermek nagyon megijedt a Gombai család egyetlen nagytestű igáslovától, s olyat tett, amelyet egyébként rendes körülmények között még kisgyermeknek sem kellett volna tennie. A gazda „rendre akarta szoktatni” ezért. Minden bizonnyal ez az atrocitás nagyon mély nyomokat hagyhatott József Attilának, a szeretetre áhító kisgyermeknek a lelkében. Maga a szituáció többszörösen is megalázó lehetett. Valószínűleg élete végéig nem tudta ezt az esetet elfelejteni, megnyilatkozásaiban vissza-visszatér ez a megalázó emlék. Az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy édesanyjától is kikapott olykor-olykor kisgyermek korában, noha az is igaz, hogy ezt a szülői magatartást egyszerűbben meg lehetett magyarázni önmaga számára. Mindenesetre azt a rendezői beállítást, amelyet az 1989-ben bemutatott több részes életrajzi film igyekezett a köztudatba bevinni, hogy tudniillik Gombai Ferenc szadista módon rendszeresen ostorral verte József Attilát Öcsödön, én nem tudom elfogadni. A költő nővére, József Etel sem fogadta el, a következőket mondta erről: „Nagyon rossz, elhibázott beállítás volt. Nem tetszett. Már csak azért sem, mert sokkal nagyobb fiú alakította a filmben Attilát, mint amilyen valóban 1910-ben volt. Én fogatlan szájjal sohasem láttam különben sem a testvéremet. Gombai alakítása meg teljesen elhibázott. Kis, vékony és jószívű ember volt. Olyan volt mint egy kis manó. Sok mindent megtanultunk Gombaiéknál.”

A szakirodalom és a visszaemlékezők is árnyaltabban, óvatosabban fogalmaznak ebben a kérdésben. Tény az, hogy Gombai Ferenc nem volt nagygazda a szó akkori értelmezésében. Mindössze 12 hold földet bérelt az uraságtól, s fuvarozással is foglalkozva könnyített nehéz anyagi helyzetén. Lehetséges, hogy a lelenc-gyermekek fogadásáért kapott kis pénzösszeg is ösztönző volt számára, hogy jövedelmét kiegészítse. Bár az is igaz, hogy idős ember volt már, gyermekei elkerültek a családi háztól, s valóban rászorult a gyermekek segítségére. Azt egyértelműen állíthatjuk, hogy nem éhezett, sanyargatta a gondjaira bízott félárvékat. Mindezt valószínűsíti József Etel már idézett visszaemlékezésének alábbi részlete is:

„Meg kell állapítani, hogy Gombaiék nagyon rendesen viselkedtek, s szerettek minket. Gombainé megtanított fésülni. Főzni is tanítgatott. Attila Gombainének egy zsák aranyat ígért.”⁶

Gombainé nevelt lányának, Gajdosnének visszaemlékezése szerint később egy levelet is kapott Gombainé József Attilától, amelyben a költő a következőket írta: „Kedves Nevelőszüleim. Nagyon köszönöm, hogy annak idején anynyit hajtottak a tanulásra, mert – íme – író lettem, csak az a baj, hogy nem veszik át verseimet.”⁷

Mindez összecseng egy 1935-ben keletkezett vers kéziratlapjára írott József Attila feljegyzéssel: „Gombainének mondtam, hogy neki küldök egy zsák aranyat.”⁸

Valószínűsíthető tehát az a felfogás, hogy a kor nyersen értelmezett konvenciói szerint a lelencgyermeknek számító József Attilát éppen ugyanúgy tetteleg bántalmazta Gombai Ferenc, mint *ahogyan édes gyermekét is bántalmazta volna hasonló szituációban*. Egyszerűen jogot érzett ahhoz, hogy megverje. Azt is tudjuk, hogy a falusi és tanyai iskolákban az 1910-es évek táján ha nem is támogatott, de tulajdonképpen megengedett volt a testi fenyegetés módszere, abból a többször hangoztatott (egyébként helytelen) elvből kiindulva, hogy „verje csak meg tanító úr nyugodtan azt a haszontalan kölyköt, mint ha csak a saját gyermeke lenne”.

Az elsős elemista József Attila Öcsödön református iskolába járt. József Etel azt is leírja visszaemlékezésében, hogy tankönyvük nem volt (nem csak nekik nem volt, hanem nem lelenc osztálytársaiknak sem!), füzetből olvasták a tananyagot, bibliai történeteket tanultak. A József-gyermekek az úgynevezett *váncsodi iskolába* jártak 43 gyermekkel együtt. 39 kis osztálytársuk „rendes tanuló” volt, a nagy létszámú osztályban *négyen voltak menhelyiek*. Ez bizonyos összetartást is jelentett akkor. Az osztályt *Páczai Mihály tanító* tanította, aki szigorú, de nem kegyetlen tanítóként él az öcsödiek emlékezetében.

Természetesen fennmaradt ebből az időből József Attila *I. osztályos bizonyítványának iskolai anyakönyve*. Ebből is megtudjuk, hogy a felvételi napló szerint a 64. folyószámú tanuló volt a váncsodi elemi iskolában. Születésének helyét pontosan anyakönyvezték, idejét azonban már nem. A téves anyakönyvi bejegyzés szerint 1905. április 18-án született, ami feltehetően az anyakönyvi bejegyzés ideje lehetett a helyes április 11. helyett. Az anyakönyvi

lap az egyszerűség kedvéért református vallásúnak minősítette, nyilvánvalóan azért, mert görögkeleti hittanból úgysem tudták volna tanítani, s testvére Etel református vallású volt. (Ő Pócze Borbála vallását „örökölte”, Attila meg József Áronét.)

Gondviselőként az anyakönyvi lap Gombai Ferencné tünteti fel, és az észrevételek rovatban szerepelteti a 3237 menhelyi számot is. Az anyakönyvi lap tartalmazza az I. elemi iskolába járó József Attila magaviseleti, szorgalmi, előmeneteli minősítéseit is karácsonykor, húsvétkor és a tanév végén, valamint általános osztályzatát az akkori szóbeli bejegyzés szerint:

	<i>Karácsonykor</i>	<i>Húsvétkor</i>	<i>Tanév végén</i>
Magaviselet	1	2	3
Szorgalom	1	3	3
Hit- és erkölcsstan	1	2	2
Beszéd és értelemgyakorlat	3	3	2
Folyékony olvasás	2	1	2
Számтан	3	4	4
Szépírás	2	1	3
Éneklés	1	2	3
Általános osztályzata	3	3	3

Páczai Mihály s.k. tanító

(Aláírás nincs) igazgató

Az anyakönyvi lapból megtudjuk, hogy az elsős elemista József Attila nem volt kiegyensúlyozott, jó tanuló. Az akkori érdemjegyek fordítottjai voltak a jelenlegieknek. A legjobb jegynek az 1-es számított, a leggyengébbnek a 4-es. Ezek szerint József Attila magaviselete fokozatosan romlott, szorgalma csak karácsonyig volt nagyon jó minőségű. A hit- és erkölcsstanból elfogadható eredményt ért el, a folyékony olvasásból szintén. Számтанból az osztály gyenge tanulói közé tartozott (ellentétben makói gimnazista jegyeivel, ahol kifejezetten jó eredményeket ért már el ebből a tárgyból). Szépírása csak húsvétkor volt valóban szép, énekelni a minősítés szerint csak karácsonyig szeretett, általános osztályzata pedig a mai értelmezés szerint éppen elfogadható volt mindhárom periódusban. Nem csodálkozhatunk ezen a meglehetősen vegyes bizonyítványon, ha azt is figyelembe vesszük, hogy *nem járt rendszeresen iskolába*, előmenetelét sem Etel testvére, sem a Gombai-házaspár jó irányban nem befolyásolta, nem is befolyásolhatta. Nővérét eléggé elfoglalták a ház körül végzendő munkák, Gombaiék pedig írni és olvasni maguk sem tudtak rendszeren. A háznál az egyetlen könyv a Curriculum vitaeben felemlített harmadikos olvasókönyv volt (minden valószínűség szerint József Etel egyetlen meglévő tanönyve!), amelyben Attila királyról talált érdekes olvasmányokat, s mivel őt

is Attilának hívták, „rávetette magát az olvasásra.” A visszaemlékezők közlése szerint a Gombai-családnak ő olvasta fel a kalendáriumot, amelyet még Budapesten is betéve tudott Öcsödrről történt hazatérése után. Ezt a szokását későbbi kisdíákként is megtartotta, beteg édesanyjának is szívesen olvasott fel részleteket a hozzáférhető füzetekből, könyvekből, s tulajdonképpen ez tette „házi-tanítóvá” is makói diákkorában a nyári szünidőben Mezőhegyesen.

Itt jegyeznék meg, hogy bármennyire szerettük volna bizonyítani, az iskolai bejegyzések középiskolás korában is pontatlanok és ellentmondásosak voltak.⁹

Végezetül felvetődik a kérdés: Miért voltak maradandóak az Öcsödön eltöltött évek József Attila életében? Miért emlékezik vissza olyan keserűen kisgyermekkorának ezekre a szomorú éveire? Azt hiszem, célszerű ebben a tekintetben a paraszti sorsot igazán ismerő, fiatal, állás nélküli néptanítót, *Darvas Józsefet* idézni. Darvas tulajdonképpen személyesen alig ismerte József Attilát, csak második sajtópere idején találkoztak egymással, amikor mindkettőjüket munkásmozgalmi tevékenységük miatt vonták felelősségre. De azt hiszem, a Békés megyéhez kapcsolódó írók közül leginkább ő értette meg József Attila igen nehéz életét, írói törekvéseit, tragikus öngyilkosságát. Két évvel József Attila halála után Darvas József a következőket írta a KELET NÉPE 1939. december 15-ei számában:

„A külvárosi kisgyermek, félig árván itt maradva, elkerült egy nyomorúsággal teli tiszántúli faluba, szegény mezei napszámos családhoz, lelencnek, nevelt fiúnak – talán ott és akkor kezdődik igazán az az út, amely harminc esztendővel később, egy decembereleji nyirkos estén a balatonszárszói vasútállomáson végződött, egy cammogó tehervonat kerekei alatt. Az anyjától, a családtól elszakadt gyerek nyiladozó értelme a falusi szegénység rideg törvényei előtt tárulkozott ki először. Fiatal lelkébe örökre, kitörölhetetlenül beleívódtak az ottani évek élményei: az évszázados magyar szegénység magabazárt világa, amely testiek tekintetében csak a mától holnapig elegendő kenyér vágyáig engedte elnyújtózni az embereket, lelkiek dolgában pedig olyan szűk határt szabott nekik, hogy őt sohasem szólították Attilának, hanem egyszerűen csak Pistának, mert már ebben a szokatlan névben is valami számukra tilalmas előkelőséget éreztek meg. Ennek a sorsnak elkötelező élményei elkísérték őt egész életén keresztül . . . Így történt, hogy amikor erről az „új népről, másfajta rajról” kezdett komor zengésű, kemény énekeket mondani a munkásságról – nemcsak ennek az új életigénnyel jelentkező, frissen formálódott társadalmi osztálynak vágyait, akaratát fogalmazta meg, hanem az egész évszázados, ősi magyar szegénységét.”¹⁰ Azt hiszem, teljesen igazat adhatunk Darvas József megállapításainak. A nagyjából rokon indíttatású írotársnak azért is igaza van, mert *mindketten belülről nagyon ismerték a paraszti sorsot* és kiszolgáltattottságot. Meg az öt-hatéves kisgyermekkel lényegében minden megtörténik a legérzékenyebb gyermekkorában, ami későbbi életútja során legfeljebb csak pontosul, esetleg kicsit módosul, melyek a költővé érlelődés tekintetében meghatározók lehetnek.

1912 nyarán kerültek József Attila és József Etel Öcsödől haza Budapestre. A családhoz való visszakerülés igen nagy élmény volt mindkettőjük számára. Attila iskolai tanulmányait Budapesten folytatta. A nehéz körülmények között gyakran kellett a családnak lakást változtatnia, s mindez elemi iskolai tanulmányai színterében is nyomon követhető. Járt az Ipar utcai fővárosi népiskola II. osztályába, az elemi iskola III. osztályát már a Mester utcai iskolában végezte. A IV–V. osztályokat megint az Ipar utcai iskolában folytatta. 11 éves korában az Üllői úton lévő polgári fiúiskolába került, s itt (igaz megszakításokkal) három tanévet töltött el. A polgári iskola IV. osztályából már édesanyjának halála után, 1920. júniusában tett magánvizsgát.

Önéletrajzában is említi, hogy az iskolai tanulmányoknál lényegesebb dolgok is történtek vele. Kilenc éves volt, amikor kitört az első világháború. Kamaszodó kislányként élte át annak minden, a fővárosban nyilván sokkal jobban érzékelhető hatását. A nyári szünidők egy részét édesanyja szüleinél töltötte, és itt is az *öcsödihez hasonló* nehéz szociális körülményeket észlelhette. Az a néhány nap, amit Szabadszálláson, nagyszüleinél, „dörmögő nagypjánál” töltött el, a későbbi mezőhegyesi és kiszombori emlékekkel együtt erősíthette benne azt a felismerést, amit azután Makón tudott megfogalmazni magának is: „*az utca és a föld fia vagyok.*”

Egyébként is nehéz családi körülményeiben Pöcze Borbála 1919 karácsonyán bekövetkezett halála jelentett döntő fordulatot. Ez több, életrajzi vonatkozású gyönyörű költeményében is megmutatkozik. (Mama, Anyám, Kései sirató.) A Mama korai elvesztését aligha befolyásolta kedvezően egy korábbi gyermekkori élménye. 1918 nyarán a Károly király féle gyermeknyaralattási akció jóvoltából néhány napot Abbáziában töltött el. Ezt követően önként jelentkezett a Gyermekvédő Ligánál, s rövid időre Monorra került nevelőszülőkhöz. Érdekes módon a Monoron eltöltött viszonylag kevés idő nem hagyott olyan mély nyomokat benne, mint az Öcsödön eltöltött két esztendő.

1920-ban az árvaszék idősebb nővérének, József Jolánnak férjét, dr. Makai Ödönt nevezi ki József Attila gyámjává. Nővérei féltő gondoskodással törődnek vele, nem mentes azonban ez a gondoskodás az ellentmondásoktól, feszültségektől sem. Különösen zavarja az a körülmény, hogy Jolán nővérét gyámja, dr. Makai Ödön kérésére Lucienek kell szólitania, s Etel is mint „háztartási alkalmazott” van jelen Makaiék házában. (Furcsa ellentmondás, hogy Öcsödön az Attila név túl előkelőnek, Budapesten néhány évvel később meg a Jolán név túl egyszerűnek tűnt a József-gyerekek akkori környezetében.) Talán ez is a magyarázata annak, hogy Etel nővérét magához valamivel közelebb állónak érezte mindig József Attila, mint Jolánt. De az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy gyámja a körülményekhez képest becsületesen gondoskodott mindhármójukról. (Valamivel később Jolán és dr. Makai Ödön házassága felbomlott, s ekkor Makai Ödön Etelkát vette el feleségül, mintegy előző felesége, Jolán tanácsára.)

Dr. Makai Ödön támogatásával került az 1920/21-es tanévben *Makóra, a Csanád Vezér Főgimnáziumba*, illetőleg a *DMKE internátusba*. Előzőleg egy

nagyon kis időt Nyergesújfalun is eltöltött, ahol kispap lehetett volna a szaléziánusoknál, itt azonban csak két hetet volt, mert ahogyan írja „görögkeleti vagyok és nem katolikus”. A Makón eltöltött három év alatt fordult meg a megyeszékhelyhez közel lévő *Mezőhegyesen* és *Battonyán*.